

University of Groningen

Waarheen gaat de VVD?

Voerman, Gerrit

Published in:
Liberaal Reveil

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2008

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
Voerman, G. (2008). Waarheen gaat de VVD? *Liberaal Reveil*, 49(3), 146-150.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

WAARHEEN GAAT DE VVD?

GERRIT VOERMAN

Politieke partijen van alle gezindten krijgen in de loop van hun bestaan onvermijdelijk te maken met ups en downs. De VVD vormt hierin geen uitzondering. In het verleden lukte het sterke en charismatische leiders de partij bij grote aantallen kiezers onder de aandacht te brengen. Vaak concentreerden deze leiders zich daarbij op een aansprekend thema. De auteur vraagt zich in het hiernavolgende artikel af welke weg de VVD anno 2008 het beste kan kiezen op zoek naar kiezers. Daarbij ziet de auteur twee opties voor de liberalen – meer naar links of meer naar rechts.

De VVD, die in januari haar zestigjarig bestaan vierde, maakt moeilijke tijden door. Dat is overigens niet voor het eerst in haar geschiedenis. Perioden van voor- en tegenspoed hebben elkaar sinds de oprichting van de partij in 1948 afgewisseld. In de jaren vijftig, zeventig en negentig ging het de VVD voor de wind. De leiding van de partij was stevig in handen van respectievelijk Oud, Wiegel en Bolkestein. Met aansprekende thema's als de afkeer van 'staatsverzorging van wieg tot graf' (Oud), misbruik van sociale voorzieningen en criminaliteitsbestrijding (Wiegel) en vreemdelingenbeleid en islam (Bolkestein), én door hun stevig polariserend optreden tegenover de sociaal-democratie, trok de VVD veel kiezers.¹ Deze perioden van bloei werden gevolgd door tijden van stilstand, zoals in de jaren zestig onder Toxopeus en Geertsema, en achteruitgang, zoals in de tweede helft van de jaren tachtig onder Nijpels en Voorhoeve. Hun leiderschap was minder vanzelfsprekend dan dat van hun voorgangers, of zelfs ronduit omstreden. Als partijleider slaagden zij er niet goed in de VVD electoraal scherp te profileren. Na verloop van tijd maakten zij plaats voor nieuwe aanvoerders (Wiegel, Bolkestein), die met klinkende verkiezingsresultaten hun gezag in de partij wisten te vestigen.

CRISIS

Uit het ijzeren ritme waarmee magere jaren in de partij-geschiedenis altijd weer hebben plaatsgemaakt voor vette, zou de VVD in de huidige crisis hoop kunnen putten. Toch is het te gemakkelijk om er zo maar van uit te gaan dat na de regen de zon wel weer zal schijnen – daarvoor verschilt de huidige situatie te veel van de voorgaande en is zij te veelomvattend, zoals blijkt uit de symptomen die op alle niveaus in de partij zichtbaar zijn. Om te beginnen het leiderschap: sinds het vertrek van Bolkestein in 1998 heeft de VVD na Dijkstal (1998-2002) en Zalm (2002-2006) met Rutte inmiddels haar derde politiek leider. Doet dit nog denken aan de tijd na Wiegel (toen na diens vertrek naar Friesland achtereenvolgens Nijpels en Voorhoeve de leiding overnamen en met de derde partij-leider Bolkestein de victorie weer begon), in de jaren 2004-2006 kende de partij echter ook nog een 'politiek aanvoerder', in de persoon van de ambitieuze Tweede-Kamerfractievoorzitter Van Aartsen. Deze had zijn zinnen op het partijleiderschap gezet en stelde zich dualistisch op ten opzichte van het tweede kabinet-Balkenende, waarin de VVD zitting had.

Bij de leiderschapssperikelen komen andere substantiële problemen. Zo zag de Tweede-Kamerfractie sinds 2004 drie leden min of meer onvrijwillig vertrekken (Wilders, Van Schijndel en Verdonk), terwijl eerder in de partijgeschiedenis nog nooit één lid gedwongen buiten het fractieverband was komen te staan. Daarnaast verlieten in 2007 naar verhouding een record-aantal leden de VVD. De partij raakte er netto meer dan 4.000 kwijt – bijna tien procent van het ledenbestand. De VVD telt nu bijna 37.000 leden, en is daarmee aanbeland op het niveau van 1970. Ten slotte zijn de liberalen ook bij de kiezers steeds minder in trek: de partij behaalde bij de Tweede-Kamer-verkiezingen in november 2006 22 zetels (het laagste aantal sinds 1989). 'Van mededinger naar de nummer 1-plek

die de VVD in de tweede helft van de jaren negentig nog was, is zij weggezakt naar de positie van vierde partij van het land', aldus de aan de Teldersstichting verbonden De Beaufort en Van Schie.² In de Politieke Barometer van Interview NSS stond de VVD in augustus op vijftien à zestien zetels – ongeveer evenveel als het gemiddelde in de jaren vijftig.³

ELECTORALE CONCURRENTIE TER RECHTERZIJDE

De wisselingen aan de top en het historische verlies van fractiegenoten, partijleden en kiezers duiden erop dat de VVD hedentendage in een geheel nieuwe fase is beland. Vroeger gingen crises vaak over personen (zoals in 1963, 1986 en 1990, toen respectievelijk Oud, Nijpels en Voorhoeve het veld moesten ruimen), alhoewel er toen soms ook wel meer aan de hand was. Dit keer is het echter principieel anders. Het fundamentele verschil met voorheen is dat de VVD sinds 2001 voor het eerst in haar bestaan wordt geconfronteerd met een krachtige electorale concurrentie ter rechterzijde. Van de partijtjes die in het verleden zo nu en dan rechts van de liberalen opdoken, had de VVD nauwelijks gevaar te duchten. De Boerenpartij trok in de jaren zestig van alle partijen kiezers aan, en de Centruumpartij en de Centrumdemocraten waren in de jaren tachtig te extreem-nationalistisch om de liberale kiezer serieus te verleiden – bovendien speelde de integratieproblematiek in deze periode nog geen grote rol in de politiek. In het daaropvolgende decennium paaide VVD-leider Bolkestein op effectieve wijze de rechtse kiezers door regelmatig publiekelijk zijn zorgen te uiten over het vreemdelingenvraagstuk, de islam en de Europese eenwording. Kortom: de VVD heerste van oudsher over de rechterflank van het Nederlandse politieke bestel. Opvallend genoeg stond deze excentrische politieke positie regeringsdeelname bepaald niet in de weg: vanaf eind 1977 zijn de liberalen langer aan het bewind geweest dan de PvdA en het CDA.⁴

Aan de liberale dominantie ter rechterzijde kwam bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 een einde (net zoals de PvdA ten dele – en helemaal in 2006 – haar overheersende positie op de linkervleugel van de Nederlandse politiek zag verdwijnen). Na de moslim-fundamentalistische aanslagen in de Verenigde Staten in september 2001 en met de opkomst van Fortuyn kwamen issues als immigratie,

integratie en islam hoog op de agenda te staan. De problematische integratie van minderheden kreeg naast een sociaal-economische dimensie nu ook culturele trekken.⁵ Juist toen het er op aan kwam, gaf de VVD echter niet thuis: Bolkestein had als partijleider plaatsgemaakt voor Dijkstal, die als verdediger van de multiculturele samenleving niet bereid was om op dit terrein een ferme populistische toon aan te slaan.⁶ Het zal hebben bijgedragen aan de vrije val van de VVD in de opiniepeilingen: in het voorjaar van 2001 stond de partij nog op 44 zetels en was Dijkstal in de race voor het minister-presidentschap, bij de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 2002 behaalde zij er slechts 24. Ten opzichte van de Kamerverkiezingen van 1998 verloor de VVD veertien zetels, waarna Dijkstal onvrijwillig als leider terugtrad. Zijn opvolger Zalm stelde in de aanloop naar de Kamerverkiezingen van 2003 weliswaar wel dat Nederland vol was, maar echt overtuigend klonk dat niet (alhoewel de VVD wel vier zetels won) – misschien ook omdat hij op andere beleidsterreinen dan 'zijn eigen' financiën merkbaar nerveus overkwam.⁷

VERSCHERPING SOCIAAL-CULTURELE SCHEIDSLIJN

De VVD had geen eenduidig antwoord op deze steeds dominanter wordende sociaal-culturele tegenstelling in de Nederlandse politiek. Onder meer naar aanleiding van artikel 23 van de grondwet (en de eventuele sluiting van islamitische scholen) en het Turkse lidmaatschap van de Europese Unie trad de verdeeldheid aan het licht. In de Tweede-Kamerfractie konden Wilders en Hirsi Ali de islam kritiseren, maar de partijleiders stelden zich overwegend gematigd op – ook Rutte. In april 2006, voordat hij tot lijsttrekker werd gekozen, presenteerde hij zijn negenpuntenplan. Hierin stond niet de integratieproblematiek centraal, maar de economie. Rutte omarmde de globalisering en wilde dat Nederland uitstraalde 'dat "anderen" hier welkom zijn'. Zogeheten 'high potentials' van over de grens waren broodnodig voor de Nederlandse economie. Pas als zesde punt sprak Rutte summier over de noodzaak het huidige 'strenge' immigratiebeleid voort te zetten en noemde hij inburgering 'in woord en daad'. Hij voegde er echter meteen aan toe dat 'wie hier legaal is, ook volledig meedoet en welkom is'.⁸ Ook in het programma voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 2006 bungelde dit thema er maar wat bij – en net als in Rutte's program had het een geheel andere toon-

zetting dan bijvoorbeeld het optreden van Verdonk als minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie sinds 2003.⁹ In combinatie met andere uitspraken van Rutte – bijvoorbeeld dat de VVD een ‘te hard’ beeld heeft, doordat het beleid ten aanzien van veiligheid, integratie en sociale zekerheid ‘balans’ en ‘sensitiviteit’ ontbeert, of dat in de VVD die hem voor ogen staat plaats is voor de Marokkaanse buurtvader en de bijstandsmoeder – komt hij niet af van zijn wat linkse imago dat al aan hem kleefde.¹⁰ Dat hij ook heeft bewezen ‘rechts’ te kunnen zijn – bijvoorbeeld toen hij als staatssecretaris van Sociale Zaken de sollicitatieplicht voor alleenstaande moeders in de nieuwe Wet Werk en Bijstand opnam – doet weinig aan die perceptie af.

De aarzelande wijze waarop de VVD zich sinds Dijkstal distantieerde van het multiculturalisme bood electorale ruimte op rechts. Uit kiezersonderzoek blijkt immers dat er onder de kiezers veel steun bestaat voor een ‘rechts’ integratiebeleid dat is gericht op assimilatie van etnische minderheden. ‘De potentie voor electorale mobilisatie op basis van deze thema’s is [...] pas in het nieuwe millennium door politieke nieuwkomers benut’, aldus de politicologen Rosema, Aarts en Van der Kolk.¹¹ Na de implosie van Fortuyns LPF werd deze ruimte nota bene opgevuld door de drie gewezen liberale Kamerleden, die meenden dat hun partij op dit punt te soft was. Wilders stapte in september 2004 op omdat hij vond dat de VVD zich niet sterk genoeg verzette tegen het lidmaatschap van de Europese Unie voor het overwegend islamitische Turkije, en richtte de Partij voor de Vrijheid (PVV) op. Bij de Kamerverkiezingen twee jaar later behaalde zijn partij uit het niets negen zetels. Verdonk werd vanwege haar aanhoudende kritiek op Rutte in september 2007 uit de fractie gezet; zij vormde de beweging Trots op Nederland (ToN), die in de peilingen van 28 augustus goed zou zijn voor 20 zetels.¹² Van Schijndel werd eerder al – in september 2006 – geëxcommuniceerd, nadat hij zich in een open brief aan de net aangetreden fractievoorzitter Rutte had beklagd over onder meer het geringe profiel van de VVD op het gebied van integratie en immigratie. Hij sloot zich aan bij het door de Fortuyn-adept Pastors geleide EénNL; deze partij bleef bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2006 net verwijderd van een zetel.

INTERNE VERDEELDHEID

Het is duidelijk dat de verscherping van de politieke tegenstelling rond sociaal-culturele thema’s als integratie,

immigratie en islam (die vanaf de herfst van 2001 zichtbaar is) middelpuntvliedende politieke krachten in de achterban van de VVD heeft losgemaakt, die haar samenhang sterk beproeven. De partij wordt uiteengetrokken door enerzijds de gouvernementele, bestuurlijk ingestelde stroming die de traditionele, decennia oude oriëntatie op het midden niet wil loslaten – deze opstelling heeft de liberalen immers een langdurige periode van regeringsverantwoordelijkheid gebracht. Daartegenover staat het meer populistisch deel dat de VVD – al dan niet geïnspireerd door Fortuyn – steviger op de rechterflank wil positioneren. Bij deze verschillende strategische keuzes en politieke stijlen behoren vanzelfsprekend uiteenlopende inhoudelijke accenten (zoals de nadruk op economie en onderwijs versus immigratie, integratie en veiligheid; of op de kansen die de ‘globaliserende economie’ biedt versus de nationalistische reflex). Hoe diep verdeeld de VVD als partij over deze twee clusters van strategie, stijl, persoonlijkheid en politieke preferenties is, bleek wel in de interne verkiezingen voor het lijsttrekkerschap in het voorjaar van 2006, toen Rutte – door velen gezien als de exponent van het partijkader – nipt van Verdonk won, de ‘kampioen van de leden’ (hierbij leidde overigens de als reactie op Fortuyn doorgevoerde organisatorische innovatie van directe interne verkiezingen tot een voor iedereen zichtbare polarisatie binnen de VVD). Dat ook het liberale electoraat gespleten is, werd zichtbaar toen bij de laatste Kamerverkiezingen in november 2006 de rollen omgedraaid waren en Verdonk als nummer twee op de kandidatenlijst meer voorkeurstemmen behaalde dan lijsttrekker Rutte – een novum niet alleen in de geschiedenis van de VVD, maar in de gehele parlementaire historie.¹³

DILEMMA

De VVD ziet zich aldus voor een dilemma geplaatst: electoraal gezien is een scherpe campagne tegen de rechtse concurrentie geboden, wat zou betekenen dat de liberalen behoorlijk in de richting van ToN en de PVV zouden moeten opschuiven. Daarmee is niet gezegd dat de VVD zou moeten proberen Wilders te overtroeven; met het bepleiten van een verbod op de koran of het sluiten van moskeeën en islamitische scholen zou de partij immers haar liberale geloofsbrieven verloochenen. De VVD zou zich ook kunnen concentreren op de meer gematigde Verdonk – per slot van rekening zou een derde van het

virtuele zetel van haar groepering ToN uit de VVD-hoek afkomstig zijn.¹⁴ Los van de vraag of alle VVD-kiezers een dergelijke beweging naar rechts met de bijbehorende meer geprononceerde uniculturalistische retoriek zouden waarderen, neemt in dat geval hoe dan ook de afstand van de VVD tot haar potentiële coalitiepartners navenant toe.

Als de partij zich met een gematigd multiculturalisme blijft richten op D66 en het CDA, dan geeft ze de rechtse erfgenamen van Fortuyn vrij spel. Rutte lijkt voor deze koers te hebben gekozen, getuige zijn speech op het verjaardagsfeest van de VVD in januari, toen hij de electorale jacht opende op de christen-democratische kiezer zonder het over de aanhang van Wilders of Verdonk te hebben. Geheel verwonderlijk is deze keuze overigens niet, gezien het feit de VVD bij de Tweede-Kamerverkiezingen van november 2006 vooral aan het CDA verloor. Bijna een kwart van de liberale stemmen uit 2003 gingen naar de christen-democraten; aan de PVV raakte de VVD bijna vijf procent van haar stemmen kwijt.¹⁵ Met het parool 'de staat houdt ongewenste immigratie tegen, stimuleert integratie en bestrijdt discriminatie' profileert Rutte zich in het door hem geschreven nieuwe concept-beginselprogramma evenmin scherp ten opzichte van de PVV of ToN, alhoewel dit ook niet de eerste functie is van zo'n document.¹⁶

Gezien de aard van het dilemma zal de VVD een manier moeten vinden die de electoraal-populistische en gouvernementele strategie verenigt. Dat valt niet mee: in de jaren negentig slaagde Bolkestein erin zo'n duale benadering te combineren, maar in die tijd hadden – mede door zijn optreden – nog geen rivalen rechts van de VVD zo diep wortel geschoten in het electoraat. Die concurrentie is er nu wel, en zij zal niet snel verdwijnen zolang de sociaal-culturele antithese in de Nederlandse samenleving haar scherpste behoudt.

PERSPECTIEVEN

Als de VVD er op de lange termijn niet in zou slagen haar rechtse mededingers de wind uit de zeilen te nemen en de neergang van leden en kiezers blijft aanhouden, dan kan op een zeker moment haar voortbestaan in het geding komen (vooral wanneer de zogenaamde l-thema's – integratie, immigratie, islam – een belangrijke rol in de maatschappij en de politiek blijven spelen). Partijen die

gedurende langere tijd hun electorale positie en hun ledenaanhang zien afbrokkelen, blijken vatbaar voor de gedachte van een samengaan met andere groeperingen die zich min of meer in hetzelfde politiek-ideologische domein bevinden en die ook een periode van structurele achteruitgang doormaken, zo leert de ontstaansgeschiedenis van het CDA, GroenLinks en de ChristenUnie.¹⁷ Aangenomen mag worden dat de VVD bij een aanhoudende achteruitgang niet – zoals Wiegels een klein jaar geleden heeft bepleit¹⁸ – toenadering zal zoeken tot Verdonk en Wilders. De liberale reserves ten aanzien van deze gewezen partijgenoten zullen te groot zijn; bovendien zullen deze 'afvalligen' geen behoefte hebben aan een samengaan wanneer zij zelf in de lift naar boven zitten. Een samengaan met D66 en wellicht de rechtervleugel van de PvdA ligt dan meer voor de hand – een mogelijkheid die al in 2004 door toenmalig VVD-staatssecretaris Schultz is geopperd. Als de ervaring van D66 onder Pechtold doorzet – en er zich een derde wederopstanding van de partij voordoet na die rond 1980 onder Terlouw en rond 1990 onder Van Mierlo – zal er daarvan weinig terecht komen – zeker niet op korte termijn: daarvoor is de weerstand binnen de VVD momenteel te groot. Mochten daarentegen zowel D66 als de VVD zich blijvend niet aan de electorale malaise weten te onttrekken, dan nemen de kansen op een partijorganisatorische concentratie toe: per slot van rekening zijn beide partijen sinds de jaren negentig elkaar op een aantal terreinen al behoorlijk genaderd. Hun gemeenschappelijke (liberale) ideologische basis, het opzeggen van de principiële strategische voorkeur voor de PvdA door D66, de Europese samenwerking in de ELDR en bij de Europese verkiezingen, de gezamenlijke regeringsdeelname, meer gelijkkluidende staatkundige opvattingen en de interne democratisering van de VVD-partijorganisatie zijn hiervoor illustratief.¹⁹

Politieke partijen hebben niet het eeuwige leven. Van de partijen die momenteel in de Tweede Kamer zitting hebben, is de SGP de enige die al voor de Tweede Wereldoorlog actief was. Zo bezien kan het zijn dat de zestigjarige VVD – na de SGP en de PvdA de oudste partij van Nederland – haar langste tijd heeft gehad, zonder hiermee nu te willen suggereren dat haar verscheiden aanstaande is. In de liberale traditie zijn fusies vaker voorgekomen – in 1921, toen de Vrijheidsbond werd opgericht, en in 1948, toen de Partij van de Vrijheid en het

vrijzinnig-democratische Comité-Oud de VVD oprichten. Wanneer linkse en rechtse liberalen politiek, ideologisch, organisatorisch en bovenal electoraal verregaand gemarginaliseerd raken, dan is een hernieuwd samengaan aan het begin van de 21ste eeuw niet uitgesloten – maar zover is het nu nog niet.

Dr. G. Voerman is directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) in Groningen.

NOTEN:

- 1 Uri Rosenthal, 'Zwevende kiezers, zwevende partijen. Electorale trends', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008, pp. 53-92.
- 2 Fleur de Beaufort en Patrick van Schie, 'Herstel VVD zal moeten komen van heldere liberale identiteit', in: *Liberaal reveil*, 4, 2006, pp. 200-204, 200.
- 3 Zie: www.politiekebarometer.nl (resultaten peiling 1 en 28 augustus 2008).
- 4 Paul Lucardie, 'De invloed van de VVD in het Nederlandse partijstelsel: invloedrijk maar excentrisch?', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008, pp. 13-26; zie ook: Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Eccentric yet powerful: the position of the liberals in the Dutch party system', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *The dividing line between success and failure. A comparison of liberalism in the Netherlands and Germany in the 19th and 20th centuries*, Berlijn, 2006, pp. 121-141.
- 5 S. van der Lubben, 'Politieke ruimte', in: H. Pellikaan en S. van der Lubben (red.), *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de lage landen*, Utrecht, 2006, pp. 44-66, 52.
- 6 Uri Rosenthal, 'Zwevende kiezers, zwevende partijen', pp. 83-86; Addie Schulte en Bas Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid. 5 jaar crisis in de VVD*, Amsterdam, 2007, pp. 15, 29.
- 7 Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, 52; zie ook: Lucardie, 'De invloed van de VVD in het Nederlandse partijstelsel', p. 17.
- 8 Mark Rutte, *De toekomst is nu. 9 puntenplan*.
- 9 Philip van Praag, 'De verkiezingscampagne: professioneler en feller', in: Kees Aarts, Henk van der Kolk en Martin Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006*, Utrecht, 2007, pp. 97-119, 111; Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, pp. 235-235; De Beaufort en Van Schie, 'Herstel VVD zal moeten komen van heldere liberale identiteit', p. 202.
- 10 Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, pp. 99 en 193-194.
- 11 Martin Rosema, Kees Aarts en Henk van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer' in: Aarts, Van der Kolk en Rosema, (red.), *Een verdeeld electoraat*, pp. 165-188, 175.
- 12 Zie: www.politiekebarometer.nl (resultaten peiling 28 augustus 2008).
- 13 Zo zijn bijvoorbeeld de potentiële VVD-kiezers die meer vertrouwen hebben in Verdonk dan Rutte 'sterker gekant tegen de multiculturele samenleving' dan die van Rutte: 83 procent van hen vindt dat minderheden zich volledig moeten aanpassen, tegen 69 procent van de aanhang van Rutte – een verschil dat echter minder groot is dan verwacht. Zie: Philip van Praag, 'Rutte versus Verdonk. Was dit nu echt het probleem van de VVD?' in: *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2008, pp. 135-153; 150.
- 14 Hugo Logtenberg, 'De stemmen van nieuw rechts. Waar komt de achterban van Wilders en Verdonk vandaan?', in: *Intermediair*, 10 april 2008.
- 15 Henk van der Kolk, Kees Aarts en Martin Rosema, 'Twijfelen en kiezen' in: Aarts, Van der Kolk en Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat*, pp. 211-234, 223; zie ook: Van Praag, 'Rutte versus Verdonk'. Overigens is het niet uitgesloten dat Wilders in november 2006 op indirecte wijze meer voormalige liberale stemmen heeft getrokken, namelijk via de LPF. Ruim dertig procent van het kiezerscorps van de PVV in 2006 had in 2003 LPF gestemd, en het is aannemelijk dat daaronder gewezen VVD-kiezers te vinden waren. In 2002 stemde immers een behoorlijk deel van het VVD-electoraat op de partij van Fortuyn.
- 16 *Concept-Beginselverklaring VVD*, 28 augustus 2008, p. 3.
- 17 Gerrit Voerman, 'Partijfusies in Nederland. Een verkennend seismologisch onderzoek', in: *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1992, pp. 123-148.
- 18 *De Pers*, 21 november 2007.
- 19 J. van Holsteyn, P. Lucardie en G. Voerman, 'VVD'66', in: *Openbaar bestuur. Tijdschrift voor beleid, organisatie en politiek*, 10, 2004, pp. 28-31.